

УДК 321.21: 340.1 (045)

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2\(74\)-15](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2(74)-15)

**Дмитро ХАЧАТУРОВ**

аспірант 2 курсу, Європейський університет, [chupriy2006@ukr.net](mailto:chupriy2006@ukr.net)  
ORCID: 0009-0009-9704-7318

**Петро БОБЕРЕНКО**

аспірант 2 курсу, Європейський університет, [petroboberenko@ukr.net](mailto:petroboberenko@ukr.net)  
ORCID: 0009-0006-0292-7151

## ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті аналізуються особливості розвитку інституційних моделей громадянського суспільства в сучасній політичній науці. Зазначається, що більшість сучасних дослідників солідарні у тому, що поняття громадянське суспільство стосується неполітичної частини суспільної системи. По-друге, громадянське суспільство кожної з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди. По-третє, структурно громадянське суспільство є частиною соціальної (соцієтальної) сфери суспільного життя і у зародковому стані є у кожній країні, однак має різні «розміри», які й визначають появу тих чи інших політичних режимів. Підкреслюється, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності. Виділяються різні моделі громадянського суспільства. Так Н. Розенблум вважає, що у країнах з демократичним політичним режимом може бути втілена демократична, посередницька або виборча моделі громадянського суспільства. Зазначається, що дещо по-іншому пояснює специфіку моделей громадянського суспільства українська дослідниця І. Кресіна, яка виокремлює дві основні концептуальні схеми громадянського суспільства – західну та східну; різниця між ними полягає, по-перше, в соціокультурних особливостях історичного розвитку, а по-друге – в стосунках між громадянським суспільством і державою. Вказується, що внаслідок історичного розвитку на Заході сформувалася антропоцентрична система організації соціуму, на Сході – державоцентрична, що безпосередньо вплинуло на форми власності і політичний устрій. Акцентується увага на тому, що феномен «громадянське суспільство» формується під впливом історичних, структурних та культурних рис конкретного народу і, відповідно, поєднання трьох основних компонентів: соціогенетичних, культурно-історичних та політико-економічних особливостей, що породжує своєрідну модель громадянського суспільства.

**Ключові слова:** громадянське суспільство, історія формування, виборча, посередницька, демократична модель громадянського суспільства.

### Dmytro Khachaturov, Petro Boberenko. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL MODELS OF HROMADYAN SOCIETY IN MODERN POLITICAL SCIENCE

The article analyzes the peculiarities of the formation of civil society as a socio-political phenomenon. It is noted that the philosophical definition of «civil society» was introduced into the scientific theory by Apictotel, who notes that true citizenship exists only where the educational authority acts in of the common good, i.e. in money, which Apictotel calls correct. It is indicated that in the period of the New Age, the Age of Awakening, the outstanding Italian thinker N. Machiavelli formulated a theory according to which civil society looked at it as a whole There were intellectuals – clansmen, men, and women, but in such a society there were no guidelines for democracy. It is emphasized that the majority of modern researchers agree that the concept of civil society is a non-political part of the social system. Second, the civil society of each country evolves over time and has certain regional and national characteristics. Thirdly, the civil society is a part of the social (social) phase of social life and is inherent in every country, however, it has late «terms». and determine the emergence of certain political regimes. It is emphasized that civil society is a form of communication, interaction, spontaneous organization and communication of free individuals in the face of voluntarily formed associations, such as and protected by the necessary laws from direct interference and regulation on the part of the state and in which civic values prevail. Emphasis is placed on the fact that the phenomenon of «civil society» is formed under the influence of topical, structural and cultural factors and, accordingly, the combination of these components in: co-genetic, cultural-ectopic and political-economic features, which gives rise to the original model of civil society.

**Key words:** civil society, history of formation, electoral, mediating, democratic model of civil society.

**Постановка проблеми.** Україна сьогодні переживає повномасштабне російське вторгнення, що принесло значні страждання українському народові. В той же час ми спостері-

гаємо консолідацію українського суспільства, підвищення цікавості до національних традицій, мови, історії. Також зростає інтерес до громадянського суспільства, яке значно активізувалося в умовах російської агресії.

Ідеї громадянського суспільства, які виникли в період античності та епохи Відродження, отримали первинне наукове обґрунтування в соціальних вченнях XVIII ст., насамперед у працях англійських, французьких та німецьких філософів і просвітників. Прототип громадянського суспільства сформувався в ранній період Нового часу в Західній Європі під впливом розвитку капіталістичних відносин, що спочатку виглядало як система відносин всередині соціуму без виокремлення його складових (інститутів).

#### **Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

Дослідженню громадянського суспільства присвячені роботи М. Братасюк, А. Карася, М. Кравчука, М. Козюбри, А. Крижановського, В. Кременя, О. Корнієвського, І. Кресіної, М. Михальченко, Л. Нагорної, М. Обушного, В. Полохало, Р. Сакви, Г. Симона, Ж. Сапіра, Ф. Рудича, С. Телешуна, В. Яблонського, Ю. Шайгородського, В. Череватюк та ін. За роки Незалежності в Україні захищено ряд кандидатських та докторських дисертацій, присвячених тим чи іншим аспектам становлення громадянського суспільства. Це дисертації В. Баркова, М. Буника, А. Грамчука, О. Задоянчука, М. Калініченка, В. Кратюка, В. Пащенко, О. Полішкаррової, О. Сазонової, О. Стойко, В. Сукачова, Ю. Узун, В. Цвиха, Г. Щедрової тощо. Попри велику увагу науковців до проблем формування громадянського суспільства, цілий ряд питань потребують подальшого розвитку і концептуалізації.

**Формулювання мети статті.** Дослідити особливості розвитку інституційних моделей громадянського суспільства в сучасній політичній науці.

**Виклад основного матеріалу.** Для найповнішого сучасного трактування поняття «громадянське суспільство», його історико-філософської легітимності необхідно враховувати етапи його історичного розвитку. Філософське визначення «громадянського суспільства» було введено в наукову теорію ще Аристотелем. За твердженням видатного мислителя, перш ніж визначити поняття «держава», слід з'ясувати сутність поняття «громадянин», бо держава є не що інше як сукупність громадян, громадянське суспільство [1, с. 5].

В період Нового часу, зокрема, епохи Відродження видатний італійський мислитель Н. Макіавеллі сформулював

теорію, відповідно до якої громадянське суспільство розглядалося як сукупність інтересів – класових, станових, партійних. Однак в такому суспільстві були відсутні передумови для демократії, тому що остання вимагає від народу належної етичної основи – благородства, честі, відповідальності у всьому, що належить до захисту суспільного інтересу і тим більше республіканського ладу. Причину соціальних і державних змін Н. Макіавеллі вбачає у викривленні суспільної моралі. Суспільство, вражене споживанням, яке лише в цьому вбачає своє благополуччя, не здатне ані створити республіканську форму правління, ані тим більше захистити її. Пасивне суспільство, яке зрідка відгукується на супротив непосильному гніту, не може вважатися громадянським [4, с. 36].

Поступово у суспільних науках почали вирізняти класичні та новітні інтерпретації категорії «громадянське суспільство». В основі класичних інтерпретацій громадянського суспільства лежать ідеї Дж. Локка, А. де Токвіля та Г. Гегеля [3].

1. Локкіанська інтерпретація громадянського суспільства передбачає протиставлення природного та громадянського стану суспільства; особа веде себе одним чином у приватному житті і іншим чином – у суспільному.

2. В гегелівській інтерпретації громадянське суспільство розглядається як наслідок утвердження індивідуалістичної свідомості та правової державою.

3. За токвілівською інтерпретацією передумовою перетворення суспільства на громадянське вважається діяльність громадян у рамках асоціацій.

У суспільних науках виділяють кілька історичних стадій розвитку громадянського суспільства. За основу періодизації візьмемо три стадії, визначені професором Каліфорнійського університету Дж. Александером, умовно названі «громадянським суспільством – I, II, III» [9, с. 19].

«Громадянське суспільство – I» (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його основні положення були сформульовані Дж. Локком, А. Фергюссоном, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Гегелем, А. де Токвілем, І. Кантом [5]. Теоретики класичної концепції громадянського суспільства протиставляли суспільство і державу, вбачаючи у ній систему, поділену на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені автономні сфери – політичну і громадську. Життя у громадській сфері ґрунтується на ідеях індивідуальної

свободи громадян та автономності громад, їх праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти сваволі держави. Тобто «громадянське суспільство I» – це новонароджене буржуазне суспільство, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо спільних нагальних проблем.

В міру усвідомлення цих проблем наростання класових антагонізмів і посилення соціального протистояння теорія громадянського суспільства, яка акцентувала увагу на позитивних, солідаристських аспектах була замінена «громадянським суспільством II». Цей період тривав із середини XIX ст. до другої половини XX ст. і характеризувався тим, що суспільство цього періоду змінюється, посилюються певні внутрішні суперечності. Тобто відбувається загострення класової боротьби, переважають силові методи врегулювання конфліктів. Цінність суспільства як такого девальвується. На перший план як регулятор суспільних відносин виходить сила, авторитет. Внаслідок цього концепції громадянського суспільства стають непопулярними.

«Громадянське суспільство III» як концепція відродилося у другій половині XX ст. як «знаряддя критики соціалістичного авторитаризму в центрально-східноєвропейських країнах» [9, с. 450]. Зокрема, після Другої світової війни сфера застосування поняття «громадянське суспільство» надзвичайно розширилася. Теоретики робили спроби поєднати зусилля держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи для всіх, більшої соціальної справедливості та формування соціального капіталу. У цей період одним з найвідоміших дослідників трансформаційних процесів, німецьким філософом і соціологом Ю. Габермасом було розроблено теорію соціальної комунікації та публічної сфери. Згодом на основі цієї теорії іншими дослідниками Е. Арато і Дж. Коеном було напрацьовано стратегію трансформації диктаторських режимів, яка стала інструментом пояснення процесу падіння авторитарних режимів у країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія), а згодом Центрально-Східної Європи і СНД.

З падінням авторитарних режимів у Південній Європі, пізніше у країнах постсоціалістичного блоку дослідники соціальних проблем переорієнтовуються на процеси поширення сфери демократії

загалом. Найефективнішою для аналізу проблем соціальної взаємодії та солідарності виявилася саме концепція громадянського суспільства.

У сучасній політичній науці існує велика кількість визначень поняття «громадянське суспільство». Тому, перш ніж приступити до аналізу визначень, можна виокремити спільні складові цих концепцій. По-перше, всі без винятку вчені солідарні у тому, що поняття громадянське суспільство стосується неполітичної частини суспільної системи. Це суспільство, яке має певні ознаки і якісні характеристики. Помилково вважати кожне суспільство громадянським. По-друге, громадянське суспільство кожної з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди. По-третє, структурно громадянське суспільство є частиною соціальної (соцієтальної) сфери суспільного життя і у зародковому стані є у кожній країні, однак має різні «розміри», які й визначають появу тих чи інших політичних режимів.

Так, за тоталітарного режиму соцієтальної сфери майже не існує. У кращому випадку це підпільні організації громадян, які в різний спосіб, як правило, нелегітимний (легітимних каналів впливу просто не передбачено або вони існують формально), чинять тиск на державу. Поряд із підпільними організаціями існують організації, які створені власне державою і активно нею ж контролюються. Метою діяльності офіційно зареєстрованих організацій є створення видимості легітимності режиму. У цьому разі їх важко назвати інститутами громадянського суспільства, оскільки їх роль у контролі за діяльністю держави номінальна або й ніяка.

За демократичного режиму соцієтальна сфера охоплює весь простір суспільного життя. Водночас якість бодай і демократичних суспільств – рівень розвитку, повноцінність функціонування, система цінностей – є різною, що обумовлює відповідні моделі громадянського суспільства.

Відомий фахівець у галузі транзитології, американський політолог Ф. Шміттер під громадянським суспільством розуміє сукупність чи систему самоорганізуючих посередницьких груп, які, по-перше, відносно незалежні як від органів державної влади, так і від недержавних суб'єктів виробництва і відтворення (фірма, сім'я); по-друге, здатні планувати і здійснювати колективні акції задля захисту (досягнення) своїх інтересів та мети; по-третє, не прагнуть підмінити собою ні державні структури, ні приватних виробників чи перейняти на себе функції з

управління політиєю в цілому; по-четверте, згодні діяти в межах вже існуючих «громадських» або правових норм. Таким чином, на думку Ф.Шміттєра, для формування громадянського суспільства мають бути наявні чотири критерії (умови): дворівнева автономія; колективна дія; неузурпація чужих прерогатив; громадянськість [10].

Ще один відомий дослідник феномену «громадянське суспільство» Ч.Тейлор – живає дане поняття щонайменше у трьох значеннях:

1) громадянське суспільство – сукупність незалежних від держави громадських організацій, які утворюють так званий «третій сектор»;

2) громадянське суспільство – вся соціальна сфера, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій;

3) громадянське суспільство – фактор впливу на державну політику, який створюється сукупністю груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві [11, с. 130].

Тобто громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Поряд з історичними моделями громадянського суспільства, в яких враховано наявність (об'єм, питома вага) тих чи тих функцій у житті суспільства, а також певна структурна композиція суспільства, вони властиві також певним етапам еволюції громадянського суспільства. Крім того, на них накладаються специфічні риси кожної з країн.

Тому, виокремлюючи певні інституційні моделі громадянського суспільства, необхідно враховувати насамперед часові характеристики, історичний етап розвитку конкретної держави, на якому формується громадянське суспільство. Водночас існують численні модифікації громадянського суспільства, які за основними показниками належать до одного й того ж – демократичного – політичного режиму. Відповідно й у визначенні категорії «громадянське суспільство» існує велика кількість різноманітних класифікацій вже модифікованих його типів.

Найузагальненішу класифікацію приписують Н. Розенблум [7]. Зокрема, у країнах з демократичним політичним режимом може бути втілена демократична,

посередницька або виборча моделі громадянського суспільства.

– У **демократичному** громадянському суспільстві його суб'єкти впливають на державу посередництвом політичної участі та потенційної опозиційності громадських об'єднань до владних структур, чим і виконують функцію противаги. Суспільні інститути в цьому випадку виконують функцію своєрідної політичної соціалізації – «прищеплюють громадянам почуття політичної дієздатності, схильності розглядати їх в ім'я загального блага». Такі суспільства орієнтуються на публічні акції впливу – публічні дискусії, телефонні опитування, формування громадської думки, засоби так званої «електронної демократії».

– **Посередницьке** громадянське суспільство орієнтоване на формування таких чеснот, як вихованість, «соцієтабельність», здатність до солідарного розв'язання проблем. Воно передбачає розвинені соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості і відповідальності – якості, що забезпечують цілісність плюралістичної ліберальної демократії.

– **Виборче** громадянське суспільство спрямовує свою діяльність на підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Ця тенденція нова в діяльності громадянського суспільства, але вона, на думку Н. Роземблум, найбільше відповідає умовам сучасності. Для виборчого громадянського суспільства характерні різноманітні моделі елітарної демократії, конкуренції еліт. За таких умов ефективний суспільний вплив формується через розгалужену мережу каналів громадського впливу – залучення громадських ініціатив до процесів формування політичних рішень.

Для Західної Європи більш характерною була модель демократичного громадянського суспільства, тоді як у США переважали інститути позаполітичного посередницького громадянського суспільства. В Німеччині, де держава розглядалася як «попередник бюргерського суспільства, його опікун, вихователь і каратель», громадянське суспільство не було таким незалежним, як у США та Франції («напівзахідний» варіант розвитку стосунків держави і суспільства) [2, с. 466].

Дещо по-іншому пояснює специфіку моделей громадянського суспільства українська дослідниця І.Кресіна, яка виокремлює дві основні концептуальні схеми громадянського суспільства – західну та східну; різниця між ними полягає,

по-перше, в соціокультурних особливостях історичного розвитку, а по-друге – в стосунках між громадянським суспільством і державою [6, с. 379]. Внаслідок історичного розвитку на Заході сформувалася антропоцентрична система організації соціуму, на Сході – державоцентрична, що безпосередньо вплинуло на форми власності і політичний устрій. Середнє геополітичне положення країн ЦСЄ (між Сходом і Заходом) створює своєрідну дилему поєднання західних (ліберальних) і східних (патріархальних) впливів. У повсякденній практиці це проявляється у нестабільності зовнішньополітичних орієнтацій, прагненні бути самостійними при розв'язанні суспільних проблем і водночас у перекладанні відповідальності на державу за їх розв'язання.

Тобто кожна з моделей громадянського суспільства застосовується насамперед щодо вивчення динаміки громадянського життя в окремих країнах. Водночас їх використовують для аналізу національних відмінностей у функціонуванні громадянського суспільства. Зокрема, у кожному конкретному випадку буде мати місце саме певне співвідношення функцій його інститутів, які відображають основні напрями їх впливу на суспільне життя. З огляду на розмаїття підходів до визначення поняття «громадянське суспільство» існує таке ж розмаїття функцій громадянського суспільства, які можна згрупувати таким чином.

По-перше, громадянське суспільство є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів.

По-друге, інститути громадянського суспільства є гарантією непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, слугують опорою у їх можливому протистоянні з державою, формують «соціальний капітал» – невід'ємні риси особистості, завдяки яким вона здатна до кооперації та ефективних солідарних дій.

По-третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, – і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

По-четверте, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів [6, с. 380].

Окреслені групи функцій диференціюються також залежно від конкретних обставин

країни – сформованого політико-правового поля, в якому функціонують інститути громадянського суспільства. Тим самим політико-правове середовище забезпечує необхідні умови і атрибути для діяльності громадських організацій. Слід наголосити, що громадянське суспільство не може повноцінно виконувати названі функції, якщо відсутній бодай один з найважливіших його атрибутів, до яких відносять такі:

– наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;

– організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами;

– незалежні від держави, добровільні організації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні.

Громадянське суспільство – це насамперед сфера взаємодії індивідів, груп та організацій, які вони утворюють. Основною метою цієї взаємодії, як зрозуміло, є представлення певних інтересів, а відтак і їх захист. Це той зріз суспільних відносин, коли громадські організації виступають як групи інтересів, що є посередниками в стосунках індивідів з владою та рештою суспільства. Якщо ці групи досить чисельні та впливові, то їх взаємне протистояння не дестабілізує, а навпаки, зміцнює політичну систему і стимулює її розвиток. Представникам груп інтересів доводиться постійно досягати компромісів у межах закону. Тому ще однією з основних умов їх функціонування є діяльність у правовому полі.

Отже, моделі розвитку інститутів громадянського суспільства обумовлені насамперед типом стосунків між державою та соціумом, що сформувалися історично. В літературі здебільшого виділяють такі історичні альтернативи громадянського суспільства: тоталітарне, олігархічне, патріархальне аграрне суспільство. Більш загальна класифікація – це поділ суспільства на громадянське та «негромадянське» (за В. Полохало [8, с. 17], І. Кресіною [6, с. 381]). Для останнього характерні:

– відчуження від влади при багатовимірній залежності громадських організацій та окремих громадян від неї;

– одностороннє підкорення громадян правилам, нормам і принципам, які регламентують їхнє приватне й публічне життя і водночас свавільне, безконтрольне здійснення владою своїх повноважень за рахунок самовільного звуження прав та свобод громадян;

– відсутність системи реальних гарантій офіційно декларованих прав людини і громадянина з боку державної влади, безпорадність індивіда перед чиновництвом, повна відсутність дієвих юридичних підстав його захисту;

– тіньове присвоєння та перерозподіл власності;

– поєднання тотально корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу;

– домінування в політичному процесі номенклатурно-корпоративних кланів, які концентрують у власних руках всю повноту політичної, економічної та інформаційної влади.

**Висновки.** Підсумовуючи, слід зазначити, що поняття громадянське суспільство характеризує плюралістичний тип відносин, організації і захисту групових інтересів та

стосунків асоціацій громадян з державою, що істотно відрізняється від двох інших типів – клієнтелізму та корпоратизму. Організаційний плюралізм здатний перетворити людей, що мають спільні групові інтереси, на суб'єктів суспільного і політичного життя. Саме він забезпечує можливість активного громадського життя і веде до утворення партій, які є наступною ланкою представництва специфічних групових інтересів та їх захисту політичними засобами.

Слід також підкреслити, що інституційні моделі громадянського суспільства формуються під впливом історичних, структурних та культурних рис конкретного народу, відповідно, поєднання трьох основних компонентів: соціогенетичних, культурно-історичних та політико-економічних особливостей, що породжує своєрідну модель громадянського суспільства.

#### Література:

1. Арістотель. Політика. Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
2. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. 84(5). С. 465–471.
3. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. К: Наукова думка, 2015. 334 с.
4. Нікколо Мак'явеллі. Флорентійські хроніки. Державець. Переклад з італійської: Анатоль Перепада. Київ: Основи, 1998. 492 с.
5. Кант Іммануїл. Вибрані твори. Пер. з німецького. Під ред. проф. А.В. Гулиги. К. Наукова думка, 2005. 546 с.
6. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 62. С. 378–383. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip\\_2013\\_62\\_61](http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_62_61)
7. Ненсі Л. Розенблум. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>
8. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 17–18.
9. Alexander J.C. On the Social Construction of Moral Universals. Reprinted in: Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, 2004. 456 s.
10. Schmitter, Philippe C., and Marc Blecher. 2021. *Politics as a Science: A Prolegomenon*. London: Routledge. URL: [https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/40044/9780367469498\\_text.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/40044/9780367469498_text.pdf?sequence=1&isAllowed=y)
11. Taylor, Charles (1982). "The Diversity of Goods". In Sen, Amartya; Williams, Bernard (eds.). *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 129–144.